

مطالعه جامعه‌شناختی نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

حمیدرضا عشقی پور^۱، ابراهیم فیاض^۲، عبدا.. بیچرانلو^۳

۱- دانشجوی دکتری فرهنگ و ارتباطات دانشگاه بین المللی امام رضا (ع)، Hamid.eshghi@mail.com

۲- دانشیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، Efayaz@ut.ac.ir

۳- استادیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، Bikaranlou@ut.ac.ir

چکیده

ادیان همیشه در زندگی اجتماعی افراد نقش سازنده‌ای داشته‌اند و بر همین اساس می‌توان نقش آنها را در پدیده‌های اجتماعی بی‌بدیل دانست. بنابراین این پژوهش با هدف مطالعه جامعه‌شناختی نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان به روش میکس متد انجام شده است. در ابتدا به کمک روش‌های کیفی تحلیل محتوا و گراندد تئوری الگوی توسعه گردشگری پایدار مبتنی بر نگرش پیروان ادیان توحیدی انجام شد و سپس با مطالعه پیمایشی برای اعتباریابی الگوی مورد نظر به کمک مدل‌سازی معادله ساختاری به کمک روش لگاریتمی حجم نمونه تعداد ۹۵۱ مشخص شد که به جهت جلوگیری از خطاهای احتمالی و افزایش دقت ۹۶۰ نمونه آماری مورد تحقیق پیمایش قرار گرفتند. نتایج نشان داد که میان «نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه‌های کتب مقدس» و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد. در

کل نتایج حاصل از تحلیل رگرسیون نشان می‌دهد، مناسب‌ترین مدل برای پیش‌بینی توسعه گردشگری پایدار برای پاسخگویان «متدین به ادیان چهارگانه توحیدی» در شهر اصفهان متغیرهای: مناسکی، اعتقادی و پیامدی است که معادله آن نشان می‌دهد که $13/4$ درصد از تغییرات متغیر وابسته توسط متغیرهای سه‌گانه فوق (متغیرهای مستقل) تبیین می‌شود.

واژه‌های کلیدی: ادیان توحیدی، گردشگری، توسعه پایدار گردشگری، اصفهان.

مقدمه و بیان مسأله

اندازه‌گیری نگرش یا افکار سنجی دو رویدادی هستند که در علوم اجتماعی و رفتاری، تغییر برنامه‌های توسعه‌ای کشورها را در اکثر نقاط جهان همراستا با بالا رفتن میزان پاسخگویی دولت‌ها به مخاطبان نشان از یک سو و افزایش شعور و درک اجتماعی در مواجهه با انتظار مردم از حکومت‌ها از سوی دیگر به سرعت افزایش می‌دهد. سیاستمداران و حاکمان با اندازه‌گیری افکار و آراء مردم از مواضع آشکار و پنهان همچنین درک جمعی ایشان اطلاع حاصل می‌نمایند (دلاور، ۱۳۹۱: ۱۴). یکی از بهترین روش‌ها در کسب آگاهی از آراء و تمایلات جوامع، شناسایی و درک نگرش آنها نسبت به موضوعی خاص است. این شیوه برای نخستین بار توسط موسسه گالوپ در سال ۱۹۳۶ در انتخابات ایالات متحده به صورت عمومی آغاز شد و در ایران نیز در سال ۱۳۳۵ شمسی با آغاز اولین سرشماری رسمی عمومی توسط محافل علمی مطرح گردید (دلاور، ۱۳۹۱: ۱۳).

«دین» همواره مهمترین مسئله مدرنیته بوده و جهان پیشرو سعی در شناخت ژرف تر آن و تاثیرگذاری مبرهنش بر سایر مولفه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی داشته است. پدیده دین و خصوصاً ادیان توحیدی به دلیل دامنه نفوذ قدرتمندشان در میان جوامع همواره نقش به‌سزایی در مطالعات علوم اجتماعی داشته و دارند. شجاعی زند می‌گوید: «مدرنیته خود مهمترین مسئله ادیان در این روزگار می‌باشد» (شجاعی زند، ۱۳۹۴: ۸). اگر مظاهر مدرنیته را متجلی در افکار اجتماع بدانیم، بی‌شک نگرش اعضای جامعه در مورد مولفه‌های همگرا یا در تقابل با آن برای پژوهشگران علوم انسانی قابلیت تحقیق و تحلیل می‌یابد. گاهی بیان می‌شود که مدرنیته چارچوبی است که بشر را به سوی تعالی خواهد برد و دین رنگ غبار زمان به خود

گرفته و دیگر راهبردی امروزی محسوب نمی‌شود. شجاعی زند، معتقد است: اگر مدرنیته توانسته بود مقوله «دین» را در اوج دوران جذابیتش حل نماید، بی‌شک پدیده دین را به دور از هیچ واژه‌ای از پیش روی خود برداشته و آنرا به موزه تاریخ بشریت رهنمون گردیده بود و دیگر «دین» در مقامی نبود که مدرنیته بتواند از آن به مثابه مهمترین مسئله یاد نماید. مسئله آفرینی و مسئله بودن این دو مقوله برای یکدیگر بدان رو است که هر دو یک کل تام و یکپارچه هستند و خواسته یا ناخواسته در کلیه جوامع بشری یکدیگر را به کنش و واکنش رهنمون می‌گردند (شجاعی زند، ۱۳۹۴: ۱۱). در عصر حاضر پدیده «دین» و «مدرنیته» همراه با تاثیر و اثراشان، کنش و واکنش‌هایشان در همه ابعاد، از ملموس تا ناملموس، از اقتصاد تا سیاست و ... امری جذاب و محور ساز جهت تحقیق و پژوهش عموم دانش‌های بشری در همه جهان، خصوصا جوامع دینی را فراهم نموده است. مدرنیته عصر حاضر موقعیتی هژمونیک برای پدیده «دین» رقم زده و آنرا به واکنش و پاسخ‌گویی فعال در برابر عموم مولفه‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی وادار نموده است. در این دوران ادیان در حال بازیگری در زمین دیگر مولفه‌های ذکر شده هستند و هنوز به موضع ایجابی در راستای آشکار کردن ظرفیت‌های نهفته درون خویش به صورت تمام و کمال نایل نیامده‌اند. پیوند و تریبی که در مباحثی رایجی چون «دین و دنیا»، «دین و جامعه» و «دین و دولت» در طول تاریخ بشری برقرار شده مبین این امر است که عموم افعال رایج دنیا با دین از یک سنخ بوده و از یک فلسفه واحد ارتزاق می‌کنند (شجاعی زند، ۱۳۹۴: ۱۳). نیل به این هدف شایسته دین و خصوصا ادیانی است که مراحل مختلف پاسخ‌گویی به سؤالات و واریسی مسائل نو و کهنه و رویا رویی‌های میدانی و کلامی با رقبای گفتمانی خویش را با موفقیت پشت سر گذارده باشند (شجاعی زند، ۱۳۹۴: ۱۲). در عمده ادیان جهان در خصوص سفر، گردش، سیر و سیاحت سخنانی قصار و آموزنده در قالب وحی یا اسطوره و ... سخن به میان آمده است. هیچ دین توحیدی نیست که پیامبر و پیشوایان آن در مورد پدیده گردش، سیاحت و سفر گفتاری حکیمانه و تاثیرگذار به نقل از پروردگار به واسطه وحی در کتب مقدس خود به صورت آشکار یا پنهان بیان ننموده باشند. پیامبر اسلام (ص)، خطاب به حضرت علی (ع) می‌فرماید: «یا علی، انسان عاقل برای سه چیز سفر می‌کند: برای بهبود و تکمیل زندگی، برای تهیه زاد و توشه اخروی، برای آسایش و

راحتی». با مطالعه و پژوهش در کلیه متون مقدس مورد تایید پیروان ادیان آسمانی و توحیدی مباحثی تامل برانگیز، چه به صورت مستقیم و چه به نحوی غیر مستقیم یا تلمیحی (مستتر یا استعاره ای، تمثیلی و ...) با محوریت این مبحث، بسیار رویت می شود که یقیناً بر مقوله توسعه در ابعاد اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی همچون مقوله گردشگری پایدار بی تاثیر نخواهد بود. در این پژوهش بر آن هستیم جایگاه ادیان (۴ دین اسلام، مسیحیت، یهودیت و زرتشتی) را از منظر نگرش پیروان ایشان که عصاره ای به قدمت هزاران سال در شهر اصفهان دارند، نسبت به موضوع توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان بر اساس روش میکس متد، استحصال و سنجش بنماییم.

صنعت گردشگری مدرن با محوریت دو سبک فردی و انبوه پارادایمی پر تفضیل از مدرنیته است که به گونه ای جهانشمول در گستره گیتی همسو با گسترش مدنیت نوین قائم بر مدرنیته در حال گسترش و تزاید است. این صنعت نیز همچون سایر مصنوعات بشری در بردارنده بسیاری از مواهب و یا معضلات مدرنیته ای مختص به خود می باشد. صنعت گردشگری در معنای عام و صنعت گردشگری نوین یا مدرن در معنای خاص در جستجوی سود بیشتر در بازه زمانی کوتاه تر و عمدتاً بدون رعایت و احترام به مولفه های فرهنگی و اجتماعی جوامع میزبان و بی تقیدی به اخلاف با محوریت تئوری مرکز پیرامون رو به گسترشی شتابزده است. در چند دهه اخیر پیرامون صنعت گردشگری با حفظ و رعایت حقوق و تکالیف گردشگر و جامعه میزبان به شکلی همه سونگر و واقع گرایانه تر در پیوست با حفظ محیط زیست و منابع طبیعی و مسئولیت پذیری در قبال نسل آینده مطرح شده و طی آن مسئولیت پذیری بشر در هر نقطه از جهان به عنوان یک اولویت اصلی جوامع به نسل های بعد از خودش به عنوان ضرورتی کاربستی و آلترناتیوی راهبردی تبیین شده است که ضمانت اجرایی آن بر عهده مولفه مسئولیت پذیری اخلاقگرایانه نسبت به آیندگان مشروط به صیانت از محیط زیست و منابع طبیعی در جوامع است (Kavindu Jayawardana, 2002). گردشگری پایدار نسخه ای جدید از همان گردشگری مدرن است که در آن میزبان و میهمان هر دو در قبال این فعالیت فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و نشاط آور با رعایت مولفه اخلاق به نحوی مسئولانه در قبال

آیندگان در همراهی و صیانت از منابع طبیعی و زیست بوم جهانی برخوردار می‌شوند. بنابراین، بر خوردی متعهدانه و اخلاق مدارانه را سرلوحه خود دارند.

گردشگری مدرن منهای توسعه پایدار با آسیب‌های فرهنگی، اجتماعی، بوم‌شناسانه و زیست محیطی برای آیندگان به خصوص در جوامع میزبان کمتر توسعه یافته، وضعیت تامل بر انگیز را رقم می‌زند، که به ایجاد راهکارهایی راهبردی و انگیزشی در ارتباط با این امر منتج گردید و این امر باعث ایجاد زایشی راهبردی و نوین در صنعت گردشگری بین‌المللی با عنوان صنعت گردشگری پایدار در عرصه رقابت جهانی گردید. گردشگری که بر پایه رعایت شرط مسئولیت و تکلیف هم در قبال طرف تعامل و هم در قبال اخلاف شکل گرفته و صیانت از محیط زیست و منابع طبیعی در همراهی با حذف چهره کربه فقر را هدف اصلی خود قرار داده است. در این پژوهش هدف، سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی (اسلام، زرتشتی، یهودی و مسیحی) در حوزه جغرافیای شهر اصفهان با محوریت توسعه گردشگری پایدار آن شهر است.

اعتقاد محققان و نظریه پردازان علوم انسانی بر این امر است که پژوهش‌های علمی و آکادمیک سعی دارند، نتیجه حاصل از تحقیق صورت پذیرفته به دور از سوءگیری باشد. ما نیز در این پژوهش که سنجش نگرش پیروان ادیان به صورتی تطبیقی است، همواره سعی بر بی طرفی کامل و به دور از سوءگیری‌های آشکار و پنهان در طول پژوهش داشته و بنیاد تفاوت‌ها را بر اساس تنوع نگرش جامعه هدف و متعاقب آن نمونه آماری قلمداد کرده ایم. عمدتاً در پژوهش‌های راهبردی و بنیادین دامنه موضوع پژوهش به میزان زیادی تایید یا رد فرضیات پژوهشی در بوته تحقیق را در بر می‌گیرد و این امر ضرورت حضور پژوهشگر یا محققان صادق و غیر مغرض را در مورد تحلیل و کنکاش موضوع امری مبرم می‌سازد. در این رساله، این مشی مدنظر بوده و هدف این امر که دین یا ادیانی را صحیح یا غلط و یا صراط مستقیم یا راه گمراهی، موافق یا مخالف صرف قلمداد نمایند، نمی‌باشد. در این پژوهش این نکته که

نگرش پیروان دینی را بر نگرش پیروان دیگر ادیان برتر یا ضعیف تر، مخرب یا راستین تر، موجه یا مسامحه انگارانه تر قلمداد بنماییم، نیست. در این رساله تاثیر کلی و شدت و ضعف نگرش ادیان بر گرفته از آموزه‌های کتب مقدس ادیان توحیدی با توجه به فرضیه‌های کلی و جزئی همراستا با محوریت متغیرهای مستقل و وابسته در امر توسعه گردشگری پایدار در جامعه هدف شهر اصفهان بوده که در چارچوب نظریه‌های مربوطه مورد تحلیل و بررسی قرار نیز گرفته است.

با عنایت به تحقیقات به عمل آمده در پژوهش‌هایی که تاکنون در بعد ملی و بین‌المللی با محتوای سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی و توسعه گردشگری پایدار صورت پذیرفته، موردی با مضمون سنجش نگرش پیروان ادیان منبعث از آموزه‌های کتب مقدس ایشان در مورد صنعت گردشگری پایدار رویت نگردید. این پژوهش به کمک روش تحقیق آمیخته روش^۱ قصد دارد درک بهتری از نظام معنایی بر ساخته از آموزه‌های کتب مقدس در مورد سفر و گردش را که در نظام کنشی پیروان ادیان تجلی می‌یابد از طریق نگرش ایشان مورد سنجش و تحلیل قرار دهد. در این پژوهش از مبحث جوهری بودن دین در پرتو تئوری‌های مرتبط به تاثیر ادیان بر مولفه‌های کاربردی و تاثیرگذار اجتماعی، فرهنگی با عنایت به مقوله گردشگری پایدار بهره گرفته شده است.

این پژوهش ابتدا به کمک ابزار مصاحبه، کتب مقدس مورد وفاق پیشوایان دینی ادیان چهارگانه، اسلام، یهودیت، مسیحیت و زرتشتی آگاهی یافته و سپس به کمک روش تحقیق «تحلیل محتوا» بر مبنای واحد محتوای آیه، آیاتی که به صورت مستقیم و آیاتی که به صورت غیر مستقیم (تلمیحی) به گردشگری اشاره داشته اند را از کتب مقدس ادیان توحیدی ۴ گانه استخراج کردیم، سپس از طریق کدگذاری اولیه و ثانویه در تبعیت از روش گرند تئوری بر مبنای نظام دین پژوهی محتوا را به نحوی تنظیم و استحصال نمودیم، چراکه مقولات مکشوفه مورد تایید همه پیروان جامعه آماری باشد و محتوایی له یا علیه دین یا ادیان دیگر نباشد و به تقدس هیچ دین یا باورهای پیروان ادیان آسیبی وارد نشود و نمونه آماری و به تبعیت از آن جامعه آماری محتوای کدگذاری شده را مغایر با آموزه‌های دینی خود قلمداد ننماید. از سوی

دیگر با توجه به این اصل که کلام وحی همواره در میان پیروان اهل کتاب مقدس بوده و بر آن جای هیچگونه شک یا عسر و حرجی نیست. برای درک پدیده‌های اجتماعی ادیان آنچه قابل اندازه‌گیری، تحلیل، بررسی و مطالعه است، نمی‌تواند خود صرف پدیده «دین» باشد، بلکه اساس رفتار پیروان است که بازتاب نوع نگاه ایشان نسبت به موضوع است که بر ساخته از آموزه‌های دینی مرتبط با کتب مقدس ایشان در زمان و مکانی مشخص تحت عنوان نگرش فردی و یا جمعی تبلور یافته و شکل می‌پذیرد. در ادامه جهت سنجش نگرش ایشان به کمک روش تحقیق پیمایش پرسشنامه‌ای با محوریت داده‌های حاصل شده از روش پژوهشی گرندد تئوری به مدد گزاره سازی ابعاد دینی تئوری گلاک و استارک، در همراهی مدل گردشگری پایدار کو، استحصال نموده و در اختیار نمونه آماری ۹۶۰ نفری (حاصل شده توسط فرمول آماری کوکران) جامعه آماری پیروان ادیان توحیدی در حوزه پژوهشی شهر اصفهان قرار دارد. بنابراین این پژوهش بر آن است تا با توجه به تاثیرگذاری دین بر روی زندگی فردی و اجتماعی بشر از یک سو و حیات مادی و معنوی انسان از سوی دیگر با ایجاد یک نظام فکری و ذهنی که منجر به کنش در پیروان ادیان با نگاهی غیر سطحی و فارغ از سوگیری (رادیکالیسم) می‌گردد؛ نگرش پیروان ادیان توحیدی (اسلام، زرتشتی، مسیحی و یهودی) را به واسطه تاثیر متون مقدس بر نظام کنشی پیروان آنها در راستای توسعه گردشگری پایدار در کلان شهر اصفهان تحقیق نماید.

ادبیات نظری پژوهش

ظرفیت‌های گردشگری پایدار متاثر از ادیان توحیدی در اصفهان

شهر اصفهان به عنوان یک مربعی طلایی از ادیان توحیدی، دارنده عارفان، هنرمندان، فلاسفه شهیر، میراثی از دوران هخامنشی، سلجوقی، صفوی و ابنیه بکر و بی نظیر حتی قبل از بروز و ظهور اسلام و بعد از آن به عنوان غنی‌ترین محل توریستی و بی بدیل‌ترین جغرافیای گردشگری از قدیم الایام تا به حال مورد توجه و تردد ملل خارجی، مستشرقان غربی و اقوام داخلی بوده است. کتب سفرنامه شاردن، سفرنامه ونیزیان، سفرنامه داله واله، سفرنامه ناصر خسرو و ... را می‌توان گواهی سترگ بر این مدعا دانست (جعفری، ۱۳۹۴). اصفهان به عنوان

اولین شهر در بعد توریسم تاریخی، مذهبی، فرهنگی و اکوتوریسم و ... در سر سلسله شهرهای توریسم پذیر کشور ایران قرار دارد. کهن شهر اصفهان از عهد عتیق دو آئین توحیدی یهودیت و زرتشتی را موطن بوده و در عهد جدید دو دین توحیدی مسیحیت و اسلام را ماواء داده است و به عنوان مادر شهر ادیان توحیدی در ایران و خاورمیانه شناخته می‌شود. این سر زمین با اسرار چندین هزار ساله جزو نقاط بسیار نادری در جهان به شمار می‌آید که هم برای توریست‌های دارای ایدئولوژی دینی و هم دیاسپوراها بسیار پرجاذبه، تاثیرگذار، شگفتی‌ساز و شعف‌آور است و همواره این شهر آتشگاه در کنار کنیسه و کلیسا و در کنار مسجد را داشته است (عشقی، ۱۳۹۴). دین اسلام و مذهب تشیع، دین و مذهب رسمی اصفهان بوده و از سده‌های پیش تاکنون مسیحیان، یهودیان و زرتشتی‌ها در کمال امنیت و آرامش در کنار یکدیگر در این کلان شهر زندگی کرده و به این رویه نیز همچنان ادامه می‌دهند. محله جلفا که در جنوب اصفهان قرار گرفته منطقه‌ای است که بیشتر ارمنی‌نشین است و از منطقه‌های مرفه و پرجاذبه شهر قلمداد می‌شود. اصفهان شهری است که اسلام به صورت تدریجی و آرام آرام با رضایت و رغبت از سوی مردمانش پذیرفته شد و نقل است که یکی از صحابه رسول خدا و از شیعیان امام علی (ع) به نام «عبدالله بن بریر خزاعی» اسلام را به اصفهان آورد. ورود مذهب تشیع به این شهر در طی چندین دوره زمانی صورت گرفته که مهم‌ترین آن عبارتند از: هجرت «ابن هلال ثقفی» از کوفه به این شهر، اقامت و تبلیغ «صاحب بن عباد» وزیر شیعی سلسله آل بویه در این شهر، هجرت تبلیغی «علامه حلی» و شاگردانش به همراهی و حمایت «الجایتو» (سلطان محمد خدا بنده) پادشاه شیعی مغول و در آخرین دوره در دوره صفویه و هجرت علمای جبل عامل چون «شیخ بهایی» و «شیخ لطف ...» به این شهر و ... که بافت شیعی این شهر به نقطه تکامل رسید. یهودیان اصفهان از قدیمی‌ترین اهالی این شهر هستند که در گذشته در محله جویباره اصفهان ساکن بوده‌اند. در اصفهان، ارامنه و دیگر شاخه‌های مسیحی، زرتشتیان، بانیان (هندوهای تاجر پیشه که اکنون انگشت شمار هستند) به انضمام یهودیان زندگی می‌کنند. اصفهان در جایگاه یک پایتخت و با شکوفایی سیاسی، اقتصادی و فرهنگی که در روند تاریخی خود داشته، همواره مهد تمدن و پرورش استعداد و فرهنگ بوده است (هنرفر، ۱۳۴۶: ۶۰).

جایگاه تاریخی دین یهود و کلیمیان در اصفهان

در روزگاران کهن اصفهان به نام‌های الیهودیه (گایا) و یا با عنوان گایاباگی شناخته می‌شده است (هنرپرور، ۱۳۵۰). چراکه وجه تسمیه آن بدین جهت بوده است که در زمان بخت النصر، یهودیان را از بابل به آن کوچ داده و ایشان در این مکان ساکن گردیده‌اند. لذا بر طبق شواهد و قرائن مرکز مهم زیستگاه یهودیان به غیر از حاشیه نیل و صحرای سینا و سرزمین طوی (کوه سینا) مادر شهر اصفهان بوده و چنین از اقوال تاریخی بر می‌آید که زمانی که کورش بابل را تسخیر نمود و یهودیان را از اسارت بخت النصر شاه بابل نجات داد، شماری از آنها به منطقه که به دار الیهودیه نامگذاری شد، نقل مکان کردند و در آرامش اسکان یافتند و همینکه اخلاف ایشان در شهر اصفهان به صورت پراکنده ساکن هستند (هنرفر، ۱۳۴۶: ۶۰).

جایگاه تاریخی زرتشتی‌ها در اصفهان

از جمله ادیان کهن و باستانی دنیا که مردم را به ستایش خداوند یکتا دعوت نموده و از بت‌پرستی منع می‌کرده، دین زرتشت است. دین زرتشت از قدیمی‌ترین ادیان توحیدی رسمی ایرانیان پیش از اسلام، مسیحیت بوده و بنیانگذار این دین، زرتشت یا زردشت است که در اوستا «زره توشتره» نیز آمده است. پرستشگاه‌های زرتشتیان را آتشگاه می‌گویند که مهمترین آنها که هنوز دست نخورده باقی مانده است در اصفهان در کوه آتشگاه واقع است (هنرفر، ۱۳۴۶: ۶۱).

جایگاه تاریخی مسیحیت (ارامنه) در اصفهان

دین مسیح دارای سه فرقه بزرگ کاتولیک، ارتدکس و پروتستان است. قسمت اعظم ارمنیان جلفای اصفهان تابع فرقه ارتدکس هستند، ولی چون توسط «گریگور منور»، دین مسیح را پذیرفته‌اند آنها را «گریگوریان» و یا «جرجیسیان» نیز می‌گویند که در واقع «جرجیس» معرب همان واژه «گریگور» است. ارمنیان اصفهان ابتدا در ارمنستان زندگی می‌کردند که پیوسته با دولت عثمانی یعنی ترکیه کنونی در جنگ و جدال بودند و در زمان شاه عباس صفوی از

ارمنستان و نزدیک رودخانه ارس به اصفهان کوچانده شدند و در قصبه «جلفا» ساکن شدند (هنرفر، ۱۳۴۶: ۶۰).

جایگاه تاریخی اسلام در اصفهان

در سده‌های آغازین اسلامی، منابع اسلامی از دو شهر در مکان فعلی شهر اصفهان نام می‌برند؛ شهری بنام «جی» در مکان فعلی محله جی و دیگری شهری در سه کیلومتری غرب جی با نام «یهودیه» (گایاباگی) که جمعیتی قابل توجهی از یهودیان را در خود جای داده بود. نام جی بعدها به شهرستان و یهودیه به جهودستان تغییر یافت (هنرفر، ۱۳۴۶: ۶۱).

دوره دیلمیان: در سال ۳۱۹ قمری مردآویج زیاری با سپاهش از گیلان، اصفهان را آزاد کرد و این شهر را به پایتختی برگزید و جشن سده را با شکوه بسیار در این شهر برپا کرد. در سال ۳۲۷ قمری این شهر به دست رکن الدوله دیلمی افتاد که وی نیز اصفهان را پایتخت خود قرار داد. پس از آن شهر اصفهان پیشرفت پیشین خود را بازیافت و کانون گرد هم آمدن دانشوران، اندیشمندان و سرایندگان شد (هنرفر، ۱۳۵۲؛ توکلی، ۱۳۹۴).

دوره سلجوقیان: در بهار ۴۴۲ قمری طغرل سلجوقی اصفهان را پس از یک محاصره طولانی و ویرانگر گشود. البته شهر به زودی به تدبیر ابوالفتح مظفر نیشابوری که از طرف طغرل به حکومت اصفهان منسوب شده بود، بازسازی و نوسازی شد که با درایت وی ۵۰۰۰۰۰ دینار خرج ساخت بناها شد و سه سال از مردم هیچ مالیاتی گرفته نشد. توسعه سریع شهری، مردمی که در جریان درگیری‌ها گریخته بودند را دوباره به شهر کشاند، همچنین طغرل پایتخت حکومتش را از ری به اصفهان منتقل کرد. گسترش شهر در زمان «آلب ارسلان» نیز ادامه یافت، اما در دوران ملکشاه و وزیر با تدبیرش خواجه نظام الملک طوسی بود که شهر به اوج شکوه و عظمت واقعیش رسید به طوری که جمعیت شهر دو برابر شد و بناهای بسیاری در آن ساخته شد. همینک آرامگاه سلطان ملکشاه سلجوقی و خواجه نظام الملک در اصفهان مکانی باستانی و دیدنی است (هنرفر، ۱۳۵۲؛ توکلی، ۱۳۹۴).

دوره صفویان: در سال ۱۰۰۶ قمری شاه عباس اول صفوی پایتخت صفویه را از قزوین به اصفهان منتقل کرد، نویسنده عالم آرای عباسی سبب این انتقال را علاقه شاه عباس به طبیعت

گردشگری و میهمان نوازی و ... زبان زد است. مجموع این عوامل و مولفه‌ها در پاسداشت، عزت افزایی جمعی، غرور ملی و ... بی تاثیر نبوده و نیست. به عنوان نمونه سونیا جاکت^۱، طی پژوهشی بین المللی ۱۰ میدان برتر باستانی دنیا را معرفی نموده که در میان آنها میدان نقش جهان (میدان امام) اصفهان به عنوان برترین میدان و حائز رتبه نخست است^۲. حضور آرامستان‌های کهن و مشهور و مدفن افراد صاحب نامی همچون: حضرت یوشع (ع)، علامه مجلسی، جهانگیرخان قشقایی، خواجه نصرالدین طوسی، صائب تبریزی، فردیناند روسو (برادر ژان ژاک روسو) و ... خود گواهی بی نظیری این جغرافیای بکر و گردشگر خیز است. اندیشمند مسلمان مالزیایی «ماهاتیر محمد» - نخست وزیر اسبق کشور مالزی - که پدر نوسازی مالزی شناخته می‌شود در دیداری کوتاه از شهر اصفهان با صراحت می‌گوید: «اگر مدیریت جاذبه‌های توریستی اصفهان در اختیار مالزی قرار گیرد، سالانه برابر با ارزآوری نفت برای ایران سودآور خواهد بود».

اهداف پژوهش

تدوین کیفی مدل نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه‌های دینی
اعتباریابی مدل نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه‌های دینی

روش پژوهش

روش این بررسی میکس متد است که با اتکا بر رویکردهای نظری موجود و روش‌های تحلیل محتوا و گراندد تئوری در ارتباط با نگرش پیروان ادیان توحیدی الگویی تدوین شده و سپس با استفاده از مدلسازی معادله ساختاری این الگو اعتباریابی شده است. روش کیفی

^۱ - Sonia Jackett پژوهشگر شهیر انگلیسی به نقل از سایت landarchs.

^۲ - این ۱۰ میدان به ترتیب عبارتند از: ۱) میدان نقش جهان اصفهان-ایران؛ ۲) میدان دل کامپو سیه نا-ایتالیا؛ ۳) میدان سرخ مسکو-روسیه؛ ۴) میدان ترافالگار لندن-انگلستان؛ ۵) میدان سن پیترو-ایتالیا؛ ۶) میدان فدراسیون ملیورن-استرالیا؛ ۷) میدان رینگ گلونی کراکف-لهستان؛ ۸) میدان دی آرماس کوسکو-پرو؛ ۹) میدان تایمز نیویورک-ایالات متحده؛ ۱۰) میدان التحریر قاهره-مصر.

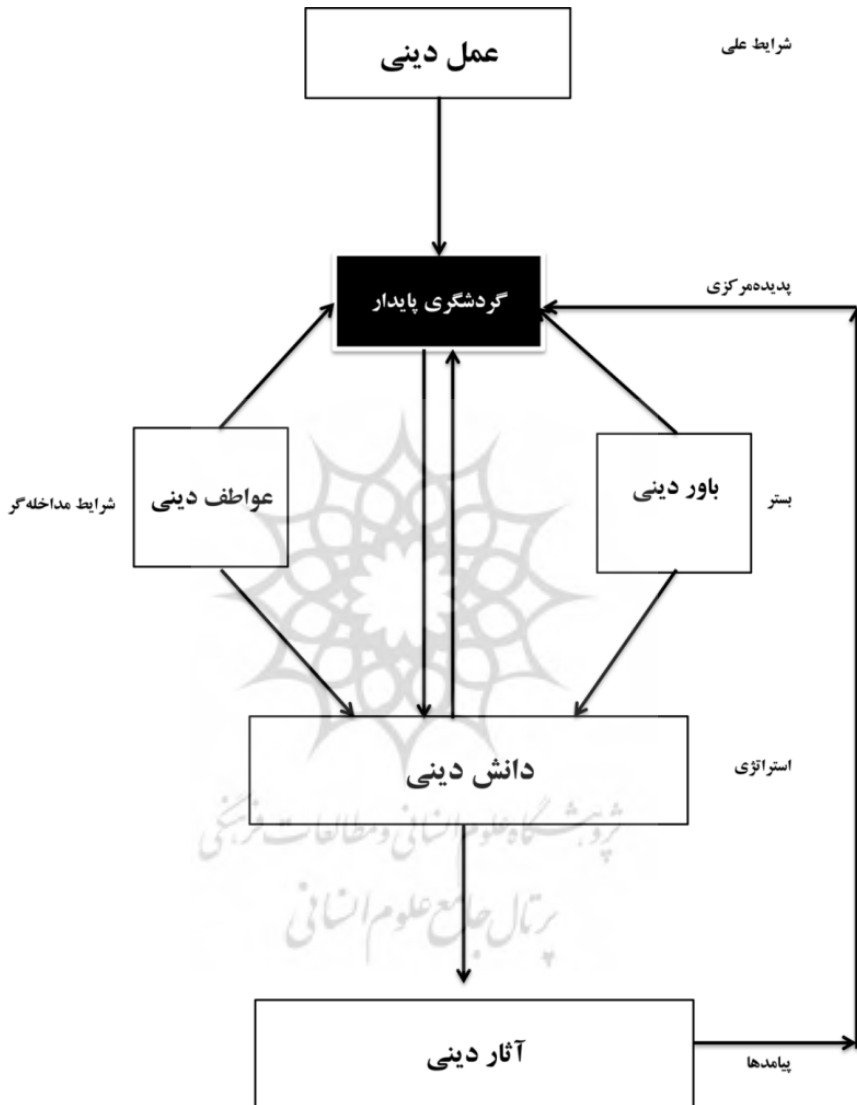
گRAND تئوری با استفاده از سه مرحله کدگذاری انجام شده است. در بخش کمی پرسشنامه‌ای مشتمل بر ۱۱۴ پرسش ۵ گزینه‌ای به روش «نمره گذاری طیف لیکرت» طراحی و منتشر شد تا به کمک روش پیمایش، سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار در شهر اصفهان صورت پذیرد. روایی صوری و محتوایی سئوالات از طریق نظرخواهی ۲۰ نفر از استادان متخصص در این زمینه مورد بررسی قرار گرفت و پایایی آن از طریق اجرا بر روی ۱۰۰ نفر از نمونه پژوهشی به روش «بازنمایی» و به فاصله ۵ هفته، ۰/۷۱ محاسبه شد. سپس این پرسشنامه بر طبق فرمول کوکران ۳۸۴ نمونه مشخص شد که با توجه به حجم میلیونی تعداد مسلمانان در اصفهان در مقابل جمعیت چند صد تا چند هزار نفری مسیحیان، یهودیان و زرتشتی‌ها، فرمول کوکران تعداد آنها را در نمونه آماری لحاظ نمی‌نمود، لذا به کمک روش لگاریتمی حجم نمونه تعداد ۹۵۱ مشخص شد که به جهت جلوگیری از خطاهای احتمالی و افزایش دقت ۹۶۰ نمونه آماری مورد تحقیق پیمایش قرار گرفتند. همچنین همسانی درونی پرسشنامه از طریق محاسبه آلفای کرونباخ، ۰/۹۱۸ به دست آمد که موید اعتبار و روایی بالا و مورد قبول پژوهش است. این امر نشان می‌دهد روش بکار گرفته شده ابزار مناسبی جهت این پژوهش بوده است. با توجه به حجم جامعه آماری پیروان ادیان، تعداد نمونه‌های لازم به روش نمونه گیری طبقه‌ای نامتناسب طبق جدول زیر به ادیان فوق اختصاص یافته است و تکنیک‌های مورد استفاده در تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از مدلسازی معادله ساختاری بوده است.

یافته‌های کیفی پژوهش

مدل پارادیمی پژوهش

در مجموع یافته‌های کیفی پژوهش حاضر نشان دادند که توسعه گردشگری پایدار می‌تواند دلایل مختلفی داشته باشد. نتایج تحلیل محتوا و تحلیل کیفی کتب مقدس ادیان توحیدی گویای مباحث و مفاهیم متفاوتی از استدلال‌هایی برای توسعه گردشگری پایدار هستند که با انجام سه مرحله کدگذاری همه در مقولاتی به اتفاق نظر رسیده‌اند که بعد اعتقادی، بعد مناسکی، بعد تجربی، بعد فکری (دانش دینی) و بعد پیامدی (آثار دینی) دلایلی برای توسعه گردشگری پایدار بر پایه ادیان توحیدی هستند. بنابراین همه یافته‌ها را می‌توان در یک مدل

پارادایمی برای فهم بهتر ترسیم کرد. همانگونه که در شکل زیر مشاهده می شود، این مدل دارای بخش های؛ شرایط علی، پدیده، بستر، شرایط مداخله گر، استراتژی و پیامد است.

مدل پارادایمی پژوهش سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

در این مدل عمل دینی پیروان ادیان توحیدی شرایط علی و علت اصلی توسعه گردشگری پایدار در شهر اصفهان است. بر اساس محتوای مفهومی مقولات، عمل دینی یا بعد مناسکی شامل دو بعد واجبات و مستحبات است. علاوه بر شرایط علی توسعه گردشگری پایدار به بستری برای شکوفایی نیاز دارد که بر اساس نگرش ادیان توحیدی باور دینی (بعد اعتقادی) بستر مهمی برای توسعه گردشگری پایدار است. باور دینی با سه شاخص: باورهای پایه‌ای، باورهای غایت‌گرا و باورهای زمینه‌ساز تعریف شده که ترکیب این سه شاخص همسو و هم‌جهت، تشکیل‌دهنده بعد اعتقادی یا باور دینی را داده‌اند. باور دینی علاوه بر اثر مستقیم بر توسعه گردشگری پایدار، بر استراتژی‌های موثر بر توسعه گردشگری پایدار یعنی دانش دینی نیز اثر دارد. اما آنچه از آن به عنوان شرایط مداخله‌گر یاد می‌شود، عواطف دینی (بعد تجربی) است. عواطف دینی یا بعد تجربی به عنوان شرایط مداخله‌گر در مدل حاضر دارای چهار بعد: توجه، شناخت، اعتماد یا ایمان، و ترس است. همچنین این شرایط مداخله‌گر به مانند بستر هم بر توسعه گردشگری پایدار و هم بر استراتژی دانش دینی اثر مستقیم و همزمانی دارد. در این مدل استراتژی لازم برای توسعه گردشگری پایدار از نظر ادیان توحیدی بعد فکری یا دانش دینی است که از دو خرده‌مقاله اطلاعات و دانش اساسی تشکیل شده است. این راهبرد علاوه بر اثرگذاری بر توسعه گردشگری پایدار بر پیامد و نتایج توسعه گردشگری پایدار که آثار دینی است اثر مستقیمی دارد. بعد پیامدی یا آثار دینی شامل پیامدهای؛ باور، عمل، تجربه و دانش دینی در زندگی روزمره پیروان ادیان توحیدی است. آثار دینی هر چند پیامدی برای توسعه گردشگری پایدار است، اما در فرایندی رفت و برگشتی خود عاملی برای توسعه گردشگری پایدار نیز هست.

یافته‌های کمی

مدل کلی پژوهش

به منظور تعیین شدت و جهت تأثیر متغیرهای مستقل بر توسعه گردشگری پایدار بر پایه نگرش پیروان ادیان توحیدی از یک مدل معادله ساختاری بهره گرفته شده است که نحوه سنجش یک متغیر پنهان را با استفاده از دو یا تعداد بیشتری متغیر مشاهده شده تعریف می‌کند.

همچنین می توان گفت در مدل اندازه گیری مشخص می شود که تعداد متغیرهای مشاهده شده برای یک متغیر پنهان تا چه حد تحت تأثیر متغیر پنهان مورد نظر و تا چه حد تحت تأثیر متغیر خطا هستند. البته لازم به ذکر است که مدل ساختاری این پژوهش حاصل الگوی پارادایمی استخراج شده بخش کیفی پژوهش است که برای اعتباریابی آن در میان جامعه آماری گسترده تری به روش کمی اقدام شده است.

بررسی شاخص های برازش مدل

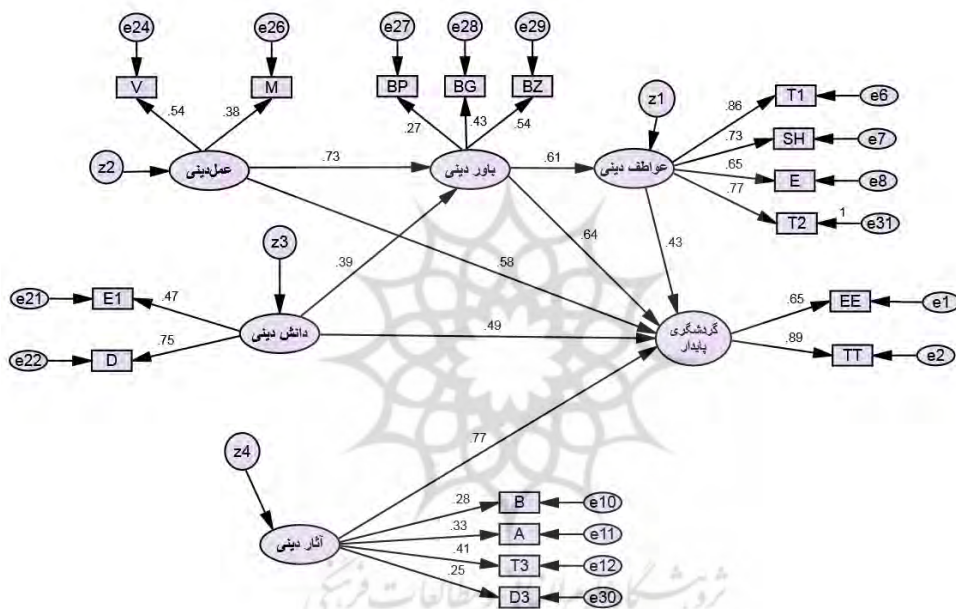
یافتن یک مدل نظری که به لحاظ آماری معنادار و همچنین دارای معنا و مفهوم نظری و کاربردی باشد، هدف اولیه بکارگیری مدل سازی معادله ساختاری است. در این روش برای ارزشیابی برازندگی مدل، معیارهای زیادی وجود دارد. در جدول زیر این معیارها به همراه میزان مورد قبول و مقدار به دست آمده برای مدل پژوهش ارائه شده است. این شاخص ها بیان شده برازندگی مدل طراحی شده را نشان می دهند که نشان دهنده برازندگی و تناسب خوب مدل است. به عبارتی مدل نظری تحقیق تأیید می شود. از آنجایی که این مدل توسط شاخص های برازندگی تأیید شده، بنابراین می توان از آن برای استنباط های آماری استفاده کرد.

جدول ۱- شاخص های برازندگی مدل نهایی

تفسیر شاخص	برازش قابل قبول	مقدار بدست آمده	نماد	شاخص برازش	
				شاخص نیکویی برازش	شاخص های برازش مطلق
با توجه به اینکه مقدار محاسبه شده بیشتر از ۷/۰ است، برازش مدل مورد تأیید است.	بزرگتر از ۷/۰	۰/۸۴۹	GFI	شاخص نیکویی برازش تعدیل شده	
				شاخص برازش هنجار نشده	شاخص های برازش تطبیقی
با توجه به اینکه مقدار محاسبه شده بیشتر از ۷/۰ است، برازش مدل مورد تأیید است.	بزرگتر از ۷/۰	۰/۷۲۸	AGFI	شاخص برازش تطبیقی	
با توجه به اینکه مقدار محاسبه شده بیشتر از ۷/۰ است، برازش مدل مورد تأیید است.	بزرگتر از ۷/۰	۰/۷۷۳	TLI	شاخص برازش افزایش	
				شاخص برازش مقتصد	شاخص های
با توجه به اینکه مقدار محاسبه شده بیشتر از ۷/۰ است، برازش مدل مورد تأیید است.	بزرگتر از ۷/۰	۰/۷۹۱	CFI		
با توجه به اینکه مقدار محاسبه شده بیشتر از ۷/۰ است، برازش مدل مورد تأیید است.	بزرگتر از ۷/۰	۰/۸۰۴	IFI		
با توجه به اینکه مقدار محاسبه شده بیشتر از ۷/۰ است، برازش مدل مورد تأیید است.	بزرگتر از ۷/۰	۰/۸۲۴	PNFI		

برازش مقتصد	هنجار شده			۵/۰	۵/۰ است، برازش مدل مورد تایید است.
ریشه میانگین مربعات خطا برآورد	RMSE A	۰/۹۹۵	کوچکتر	از ۱/۰	با توجه به اینکه مقدار محاسبه شده کمتر از ۱/۰ است، برازش مدل مورد تایید است.
نسبت کای دو به درجه آزادی	CMIN/ df	۲/۳۷	مقدار بین	۱ تا ۳	با توجه به اینکه مقدار محاسبه شده کمتر از ۳ است، برازش مدل تایید می‌شود.

نمودار ۲- مدل سازی معادله ساختاری برای تبیین و آزمون مدل سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

جدول ۲- متغیرها و نمادهای ترسیمی موجود در مدل

متغیر	شاخص‌ها	نمادهای ترسیمی در مدل
عمل دینی	واجبات	V
	مستحبات	M
باور دینی	باورهای پایه‌ای	BP
	باورهای غایت‌گرا	BG
	باورهای زمینه‌ساز	BZ

T1	توجه	عواطف دینی
SH	شناخت	
E	اعتماد یا ایمان	
T2	ترس	
E1	اطلاعات	دانش دینی
D	دانش اساسی	
B	باور	آثار دینی
A	عمل	
T3	تجربه	
D3	دانش دینی در زندگی	
EE	انسانی	توسعه گردشگری پایدار
TT	طبیعی	

نتایج استنباط‌های آماری تحقیق

اگر مدلی که به شکل نمودار ترسیم می‌گردد توسط شاخص‌های برازندگی مدل تایید شود، از آن مدل می‌توان برای استنباط آماری در مورد وجود رابطه علی بین متغیرهای موجود در مدل استفاده کرد. از آنجا که مدل توسط شاخص‌های برازندگی تایید شده است و با توجه قابل قبول بودن شاخص‌های برازش، نتایج حاصل از تحلیل اطلاعات آماری استنباط آماری با کمک نرم افزار آموس محاسبه شده است.

جدول ۳- نتایج استنباط آماری پژوهش

نتیجه استنباط	سطح معناداری	مقدار بحرانی	خطای معیار	برآورد	استنباط آماری پژوهش		
تایید	۰/۰۰۰	۴/۹۶۸	۰/۰۶۳	۰/۳۱۳	توسعه گردشگری پایدار	<---	عمل دینی
تایید	۰/۰۰۰	۴/۴۰۵	۰/۲۷۴	۱/۴۸۱			باور دینی
تایید	۰/۰۰۰	۱/۰۵۳	۲/۲۲۹	۴/۳۵۵			عواطف دینی
تایید	۰/۰۰۰	۱۳/۹۶۰	۰/۰۷۶	۱/۰۶۱			دانش دینی
تایید	۰/۰۰۰	۲/۵۹۴	۰/۷۳۰	۱/۸۹۴			آثار دینی

با توجه به اطلاعات حاصل از استنباط آماری پژوهش، برآوردها و سطح معناداری نشان داده است که اثر همه متغیرها بر متغیر وابسته توسعه گردشگری پایدار بر پایه ادیان توحیدی معنادار بوده است. علاوه بر روابط ساختاری که همه معنادار شده‌اند، برای بعضی شاخص‌ها نیز یک نوع تحلیل عاملی در مدل وجود دارد. برای مثال در مدل عاملی باور دینی سه متغیر؛ باورهای پایه‌ای (BP)، باورهای غایت‌گرا (BG) و باورهای زمینه‌ساز (BZ) وجود دارند که هر سه متغیر با ضرایب بالایی توانسته‌اند، شاخص باور دینی را تبیین کنند. بر اساس نتایج مدل در بین این سه متغیر، شاخص باورهای زمینه‌ساز (BZ) با ضریب (۰/۵۴) توانسته است اثر معنادار و مستقیمی بیش از سایر شاخص‌ها بر باورهای دینی داشته باشد. همچنین تمام شاخص‌های ۶ متغیر اصلی در مدل به خوبی توانسته‌اند متغیرهای اصلی را تبیین کنند. این به منزله تعریف بسیار مناسب شاخص‌های اصلی با گویه‌های بجا و درست است و همانطور که مدل نشان می‌دهد اثر همه متغیرها بر متغیر وابسته توسعه گردشگری پایدار در اصفهان معنادار بوده است. در یک نتیجه‌گیری کلی می‌توان گفت تمام نتایج در مدل سازی معادله ساختاری در نرم‌افزار (Amos graphics) دقیقاً با نتایج حاصل از آزمون فرضیات در نرم‌افزار (Spss) همپوشانی دارد. از این نظر باید گفت مدل تدوین شده بومی برای توسعه گردشگری پایدار در اصفهان بر اساس ادیان توحیدی دارای اعتبار بالا و قابل قبولی است.

نتیجه‌گیری

در برخی مقاطع تاریخی، برخی از قرائت‌های ادیان در پاره‌ای جوامع خاص به دلایل گوناگون نقش آفرینی‌های بارزتری داشته‌اند. از اینرو در کارنامه ادیان نیز از حیث تاثیر بر جامعه و زندگی اجتماعی تفاوت‌های چشمگیری وجود دارد، لذا می‌توان گفت: برخی ادیان اجتماعی تر هستند و دستورات و آموزش‌های سیاسی-اجتماعی غنی‌تر، قوی‌تر و گسترده‌تری دارند و برخی دیگر از ادیان در این زمینه دچار فقر آموزش‌ها و ضعف ابعاد اجتماعی و سیاسی دینی خود هستند، بدین رو نقش آفرینی آنها در این زمینه بسیار محدودتر، ضعیف‌تر و کم‌رنگ‌تر است. ادیان به واسطه ماهیت هنجاری خود در جامعه حاوی احکام هنجارمند هستند و در مورد مسایلی مانند گردشگری به مطالعه موشکافانه تحلیل مسایل در این زمینه نیاز است.

بنابراین همواره به تغییر گرایش‌ها یا تغییر نقش مذهب و معنویت در جوامع مدرن و در نتیجه ره آورد آن برای مصرف گردشگری، توجه اندکی روا شده است. ادیان و مذاهب معمولاً بر گرایش‌ها و ارزش‌ها میان معتقدان و غیر معتقدان اثر می‌گذارند. این مسایل نشان می‌دهد که گرایش‌ها، ارزش‌ها و رفتار هر جامعه‌ای که فعل گردشگری را نیز شامل می‌شود باهم متفاوت است و تاحدی می‌تواند از طریق ماهیت، گستره و قدرت پیروی مذهبی (پیروان ادیان) در آن جامعه تعیین شود. بر همین اساس نهادهای مذهبی و گردشگری از دیرباز رابطه دیرینه‌ای با یکدیگر داشته‌اند. مهاجرت انسان از زمان‌های بسیار دور با مذهب گره خورده است. سفر، یادگیری، صلح و مهمان‌نوازی از افراد غریب، از جمله مفاهیم مذهبی است که به گردشگری نزدیک است و دیدگاه‌های دینی پیرامون گردشگری، با مفهوم گردشگری به عنوان زمان آزاد شروع می‌شود و بنابراین فرصتی برای افراد فراهم می‌کند تا برای تقویت معنوی خود، در مورد جهان طبیعت که خداوند خلق نموده، بیاموزند. علاوه بر این، گردشگری مذهبی، یا آن نوع از گردشگری که شرکت‌کنندگان آن تا حدی یا تماماً به دلایل مذهبی جهت گردشگری برانگیخته شده‌اند، این نوع از گردشگری یکی از قدیمی‌ترین اشکال مسافرت محسوب می‌شود. گردشگری مذهبی که به شکل زیارت نهادینه و سازمان‌دهی شده است، در قرون وسطی شایع‌ترین «جابجایی اجتماعی» بود که در آیین‌های مذهبی ادیان مهم دنیا نظیر بودیسم، هندوئیسم، یهودیت، مسیحیت و اسلام دیده می‌شد. آن جابجایی‌های اجتماعی همچون، مکه، رم، اورشلیم، لودرز، بنارس که هنوز هم به عنوان مقصدهای گردشگری زیارتی معاصر، محبوب هستند. ممکن نیست بتوان توسعه گردشگری را بدون مطالعه مذهب و آگاهی از پدیده زیارت در دوران‌های تاریخی همراه با نگرش پیروان ایشان درک نمود. هم‌اکنون گردشگری به یک پدیده عمده اجتماعی و اقتصادی تبدیل شده است، تعداد افراد که تماماً یا تا حدی با اهداف مذهبی و معنوی سفر می‌کنند به طور نسبی و به طور مطلق افزایش یافته است. از سوی دیگر عواملی چون توسعه، دنیایی نمودن و دین‌زدایی از مفاهیم معنوی و مذهبی باعث شده تا تفاسیر گسترده‌تری از آنچه مکان‌ها و تجربیات گردشگری مقدس را ایجاد نموده است، به وجود و باعث افزایش اشتیاق افراد جهت شرکت در این نوع از گردشگری گردد که در پاسخ به تنوع نوع گردشگری توسط نمونه آماری رتبه دوم نوع گردشگری پس از طبیعت

گردی با درصد فراوانی قریب به ۲۳٪ جایگاه دوم را به خود اختصاص داده است. با در نظر گرفتن ارتباط طولانی و در حال افزایش و پیچیده میان گردشگری و مذهب، شاید تعجب آور باشد که تاکنون توجه نسبتاً کمی به این موضوع در ادبیات گردشگری یا در حقیقت در مطالعات مذهبی شده است، که این مساله باعث نمی‌شود که از ارزش آن در آینده بکاهد یا نقش ادیان را در توسعه گردشگری پایدار نادیده گرفت.

نتایج کیفی این پژوهش محصول دو روش کیفی پر کاربرد در حوزه علوم انسانی است. در گام اول به کمک تحلیل محتوا مفاهیم اصلی مرتبط با نقش ادیان در توسعه گردشگری ارایه شد. سپس در ادامه نیز مفاهیم به کمک روش گراند تئوری در مراحل کدگذاری مدل نهایی استخراج گردید. بر همین اساس همه ادیان جهانی به رغم آنکه در جزئیات بسیار متفاوت هستند، دارای حوزه‌های کلی بوده که دینداری در آن حوزه‌ها، جلوه گر می‌شود. این حوزه که می‌توان آنها را به مثابه ابعاد اصلی دینداری در نظر گرفت، که شامل؛ عمل دینی، باور دینی، عواطف دینی، دانش دینی و آثار دینی هستند. در بعد عمل دینی دو شاخص واجبات و مستحبات هستند که مستقیماً بر توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تاثیر دارند. در بعد باور دینی نیز سه بعد باورهای پایه‌ای، باورهای غایت‌گرا و باورهای زمینه‌ساز بر توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تاثیر دارند. در بعد عواطف دینی نیز چهار شاخص؛ توجه شناخت، اعتماد یا ایمان و ترس بر توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تاثیر دارند. در بعد دانش دینی، اطلاعات و دانش اساسی حضور دارند. در بعد آثار دینی نیز چهار شاخص باور، عمل، تجربه و دانش دینی در زندگی بر توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تاثیر دارند. در نهایت خود توسعه گردشگری پایدار با دو شاخص کلی انسانی و طبیعی وجود دارند. در مجموع یافته‌های کیفی پژوهش نشان دادند که توسعه گردشگری پایدار می‌تواند دلایل مختلفی داشته باشد. نتایج تحلیل محتوا و تحلیل کیفی کتب مقدس ادیان توحیدی گویای مباحث و مفاهیم متفاوتی از استدلال‌هایی برای توسعه گردشگری پایدار هستند که با انجام سه مرحله کدگذاری همه در مقولاتی به اتفاق نظر رسیده‌اند که بعد اعتقادی، بعد مناسکی، بعد تجربی، بعد فکری (دانش دینی) و بعد پیامدی (آثار دینی) دلایلی برای توسعه گردشگری پایدار بر پایه ادیان توحیدی هستند. بر اساس یافته‌های کیفی عمل دینی پیروان ادیان توحیدی شرایط علی و علت

اصلی توسعه گردشگری پایدار در شهر اصفهان است. علاوه بر شرایط علی توسعه گردشگری پایدار به بستری برای شکوفایی نیاز دارد که بر اساس نگرش ادیان توحیدی باور دینی (بعد اعتقادی) بستر مهمی برای توسعه گردشگری پایدار است. باور دینی علاوه بر اثر مستقیم بر توسعه گردشگری پایدار، بر استراتژی‌های موثر بر توسعه گردشگری پایدار یعنی دانش دینی نیز اثر دارد. اما آنچه از آن به عنوان شرایط مداخله گر یاد می‌شود، عواطف دینی (بعد تجربی) است. عواطف دینی یا بعد تجربی به عنوان شرایط مداخله گر در مدل حاضر هم بر توسعه گردشگری پایدار و هم بر استراتژی دانش دینی اثر مستقیم و همزمانی دارد. همچنین استراتژی لازم برای توسعه گردشگری پایدار از نظر ادیان توحیدی بعد فکری یا دانش دینی است که از دو خرده مقوله اطلاعات و دانش اساسی تشکیل شده است. این راهبرد علاوه بر اثرگذاری بر توسعه گردشگری پایدار بر پیامد و نتایج توسعه گردشگری پایدار که آثار دینی است اثر مستقیمی دارد. بعد پیامدی یا آثار دینی هر چند پیامدی برای توسعه گردشگری پایدار است، اما در فرایندی رفت و برگشتی خود عاملی برای توسعه گردشگری پایدار نیز هست. همچنین نتایج حاصل از مدلسازی تایید کننده نتایج کیفی هستند.

منابع

- ۱- ابراهیم زاده آسمین، حسین، (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی وضعیت شاخص توسعه انسانی، فصلنامه مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان بلوچستان، سال پنجم شماره ۱۷.
- ۲- بروک، جان سوار، (۱۳۹۰). مدیریت گردشگری پایدار، ترجمه محمود سبزی، چاپ اول، تهران: انتشارات سازمان مدیریت صنعتی.
- ۳- پاپلی یزدی، محمد حسین و مهدی سقایی، (۱۳۹۳). گردشگری ماهیت و مفاهیم، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.
- ۴- توکلی، فرزانه، (۱۳۹۴). گابایاگی، چاپ اول، اصفهان: انتشارات ریشه.
- ۵- حیدری چپانه، رحیم، (۱۳۹۶). مبانی برنامه ریزی صنعت گردشگری، چاپ اول، تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

- ۶- شجاعی زند، علیرضا، (۱۳۸۰). دین و جامعه و عرفی شدن، چاپ اول، تهران: انتشارات مرکز.
- ۷- شجاعی زند، علیرضا، (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی دین ۱ درباره موضوع، تهران: انتشارات نی.
- ۸- شجاعی زند، علیرضا، (۱۳۹۴). دین در زمانه و زمینه مدرن، چاپ اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۹- صادقی، حسین، همکاران، (۱۳۸۹). محاسبه شاخص توسعه انسانی استان‌ها با استفاده از رتبه بندی فازی، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره ۳۷.
- ۱۰- صادقی، حسین؛ همکاران، (۱۳۸۸). توسعه انسانی در ایران، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، شماره ۲۴.
- ۱۱- قربانی، اکبر، (۱۳۹۴). وحدت متعالی ادیان، چاپ اول، تهران: نشر نگاه معاصر.
- ۱۲- کوشا، محمد علی، (۱۳۷۶). پایه‌شناسی دین، قم: انتشارات پارسیان.
- ۱۳- کینگ، ساموئل، (۱۳۵۳). جامعه‌شناسی، ترجمه مشفق همدانی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۱۴- هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۴۶). اصفهان، چاپ اول، تهران: انتشارات فرانکلین.
- ۱۵- هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان، چاپ دوم، تهران: انتشارات فرانکلین.
- ۱۶- استیس، والتر ترنس، (۱۳۹۰). دین و نگرش نوین، ترجمه احمدرضا جلیلی، تهران: انتشارات حکمت.
- ۱۷- ایمانی خوشخو، محمد حسین، (۱۳۹۴). مطالعات گردشگری، چاپ اول، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- ۱۸- بختیاری، محمد عزیز، فاضل حسامی، (۱۳۸۲). درآمدی بر نظریه‌های اجتماعی دین، چاپ اول، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- ۱۹- زاکرمن، فیل، (۱۳۸۴). درآمدی بر جامعه‌شناسی دین، ترجمه خشایار دیهیمی. چاپ اول. تهران: انتشارات لوح فکر.
- ۲۰- ازکیا، مصطفی، (۱۳۹۴). جامعه‌شناسی توسعه، تهران: انتشارات کیهان.

- 21- Berger, P. (1973). *The School Reality of Religion*. Harmondworth: Penguin.
- 22- yyy,, Riaaar,, (8888)"" The Golden Age Of Persia (History of Civilization) ,, Amazon, Phoenix; New Ed edition.
- 23- Georg, W., (2008). *Tourism politics, Globalization, Sustainable and Responsible tourism*: Available from. www.Arlt-lectures.com.
- 24- Inskeep..wwwr,, (1111). "Tuurimmaaiii gg: An Itt ggrrt dd ddd sss taibbble Developmett Arrr ccch:: yy Jnnn Wilyy & ,,,, ,n,, All rigt s reeerv... Published simultaneously in Canada.
- 25- aafari, j. (1111). "The cciett ifiaatinn of Tuurimm In V. mnith nnd .. Brnnt (eds) *Hosts and Guests Revisited: Tourism Issues of the 21st Century*. Elmsford: Cognizant Communications.
- 26- Jayawardana, Kavindu (2002). *Sustainable Tourism Development*, <https://www.slideshare.net/kavindujayawardana/sustainable-tourism-development-36960031>
- 27- Jayawardana, Chandana; J. Patterson; Daniel, Choi; Chris and Brain Ryan (2008). *sustainable tourism development in Niagara; Discussions, theories and insights*, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 20, No. 3, pp: 258 - 277: www.emeraldinsight.com
- 28- Vukoni c b, (2000). religion. in j.jafari (ed) *encyclopedia of tourism* (pp. 497-500). London: Routledge.
- 29- Coleman, James S.,(1990). *Foundations of Social Theory*. Massachusetts: Harvard University Press.
- 30- Davis, Gordon B. & Margaret H. Olson, (1999) *Management information systems: conceptual foundations, structure and development*. 2nd ed. New York: McGraw-Hill book Co.
- 31- Ko,T. G. (2005). *Development of a tourism sustainability assessment procedure: a conceptual approach*; *Tourism management*, 26: 431-445, Available from: www.Sciencedirect.com.
- 32- Sharpley, R., (2009). *Tourism Development and the Environment: Beyond Sustainability*.
- 33- Ritzrr, Goorg,, (3333). "eeee m ooi olggiaal Thrrr y.. McGraw-Hill Education - Europe .9ed, London, United States McGraw-Hill.
- 34- Kamra, K., (1997). *Tourism: Theory, Planning and Practice*, Indus Publishing Company: New Delhi.
- 35- Farrell, B., & Twining-Ward, L. (2005). *Seven steps towards sustainability: Tourism in the context of new knowledge*. *Journal of Sustainable Tourism*, 13(2), 109–122.
- 36- Lane, B. (1994). *Sustainable rural tourism strategies: A tool for development and conservation*. *Journal of Sustainable Tourism*, 2(2), 102–111.